

УДК 328.14:334.75 (045)

Телешун Я. С., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**КЛІЄНТЕЛІЗМ ЯК СКЛАДОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ФІНАНСОВО-ПОЛІТИЧНИХ ГРУП**

В межах статті досліджено проблему впливу великого капіталу на публічну політику. Проаналізована проблематика клієнтелізму як в розвинутих демократіях так і в країнах з нестабільним інституційним середовищем, зокрема і в Україні. Розглянуто основні джерела корупції в сучасних суспільствах. Виокремлені основні причини трансформації фінансово-промислових груп в фінансово-політичні групи. Визначено основні загрози для суспільства у зв'язку з функціонуванням клієнтелів в суспільствах на кшталт українського.

Ключові слова: фінансово-політичні групи, фінансово-промислові групи, великий капітал, клієнтелізм, клієнтелі, нестабільне інституційне середовище, патронаж, патрон-клієнтські відносини, рента, рантиє.

«Від підношень і боги стають згідливими»
Евріпід

В XXI столітті представники великого капіталу, зокрема корпорацій, картелів, фінансово-промислових груп є невід'ємною складовою нашого життя, але лише в окремих країнах їх політичні зв'язки – це умова, необхідність і запорука їх безпечного і успішного існування. До таких країн належить зокрема і Україна.

Сьогодні Україна перебуває на етапі визначення перспектив суспільного розвитку. Глобальні суспільно-політичні та економічні виклики у поєднанні з внутрішніми загрозами поставили на порядок денний питання щодо спроможності української держави бути конкурентною, інституціонально стабільною і інвестиційно привабливою на політичній арені. Однією з головних сучасних умов «конкурентності» є боротьба з корупцією через чітке розмежування влади і великого бізнесу (перш за все мова йде про фінансово-промислові групи). Натомість Україна, за результатами дослідження британського журналу «The Economist», демонструє зворотній результат - 5 місце в рейтингу «кумівського капіталізму» влади і бізнесу серед держав світу («The Economist: The crony-capitalism index»)[14], поступаючись лише Росії, Малайзії, Філіппінам і Сінгапуру (який є часто згадуваним, першими особами країни, як «позитивний» приклад для наслідування). Синтез влади і представників великого капіталу обумовлюється тим, що влада з, одного боку, базується на різниці «надлишок – дефіцит» ресурсів, а з іншого сама є надпотужним інструментом, що дає доступ до інших ресурсів[3, с. 87-93]. За підрахунками аналітиків журналу «The Economist» статки українських мільярдерів оцінюються в 7-8% ВВП держави, 2/3 яких отримані за рахунок «дружби» з чиновниками у вигляді податкових пільг, купівлі держмайна за заниженими цінами, сумнівних тендерів і інших видів невинуватої прихильності з боку держави. В свою чергу сотня найбагатших українців володіють \$20 млрд[7], що орієнтовно складає 66-67% ВВП держави[4].

Взаємовідносини у трикутнику «влада-фінансово-промислові групи-суспільство», зазвичай мають два формати. Перший передбачає взаємовідносини держави і фінансово-промислових груп у формальній інституціональній системі, де провідну роль відіграє законодавство і спеціально створені інституції. Такий формат притаманний розвинутих демократіям з стабільною політичною і економічною системами. В свою чергу другий, передбачає взаємовідносини в неформальній інституціональній системі. За такого формату основними механізмами узгодження інтересів держави і фінансово-промислових груп стають персональні контакти (феномен телефонного права, сучасного фаворитизму, політичного клієнтелізму тощо). Системне «закорінення» неформальних структур в системі державних інститутів: уряду, парламенту і судової влади, призводить до значного поширення корупції в державі, в результаті якої державні інституції перетворюються в інструмент отримання надприбутку невеликою групою людей. За таких умов політичні актори «звільняються і від демократичного, і від конституційно-правового контролю»[8, с. 63]. Наслідком «закорінення» неформальних структур в Україні стала трансформація фінансово-промислових груп в фінансово-політичні групи[6]. Для

таких груп є характерне поєднання економічних, політичних і адміністративних складових з метою реалізації приватних інтересів.

На думку, Ф. Фукуями у сучасному світі: «існує два окремі явища, пов'язані з корупцією, які є неідентичними. Перше — це створення і отримання ренти, друге — це патронат або клієнтелізм»[12]. Обидва прояви корупції можуть проявлятися в у будь-якому суспільстві, - як в розвинутих демократіях, так і в державах з нестабільним інституційним середовищем.

Рента отримується заінтересованими групами через монополію на дефіцитні ресурси або через доступ до адміністративного ресурсу (здатність уряду, місцевих органів виконавчої влади створювати штучний дефіцит, механізми ліцензування, запровадження тарифів на імпорт, регулювання податкової ставки, провадження відкритих торгів зі «спеціальними» умовами тощо). Мова йде про функціонування так званих груп зорієнтованих на отримання ренти - «rent-seeking groups». В Україні такими «шукачами» ренти стали фінансово-політичні групи.

На думку іншого відомого американського соціолога І. Валлерстайна, сьогодні, заволодіння рентою є бажанням будь-кого сучасного капіталіста в будь-якій державі, що прийшло на зміну бажання лише привласнювати прибуток: «як ми знаємо, рента розумілася економістами-класиками (включаючи Маркса, останнього з економістів-класиків - як справжня антитеза прибутку. Нічого подібного. Рента – втілення прибутку. Економісти-класики вважали, що в процесі історії рента еволюціонувала в прибуток, що мовою нашого історичного міфу означало: буржуазія повалила аристократію. Насправді, це неправильно у двох відношеннях. Хронологічно процес короткостроковий, а не довгостроковий, і він відбувається у протилежному напрямі. Будь-який капіталіст прагне перетворити прибуток на ренту. Це можна виразити таким твердженням: головна мета будь-якого «буржуа» - стати «аристократом». Це те, що стосується короткочасного процесу, не довгострокової перспективи»[2, с. 174].

Сучасний стрімкий ріст економічної ролі ранти (тих, хто отримує ренту необов'язково з порушенням демократичних принципів і законодавства країни), на думку професора паризької школи економіки Тома Пікетті, є однією з головних проблем сучасності не тільки в країнах з нестабільною соціально-економічною і політичною системою, а й і в розвинутих демократіях[5]. Французький дослідник, пояснюючи свою думку, визначає два основних підходи до розуміння поняття «рента». Перший підхід, під «рентою» (фр. *rentier* от *rente* — рента) розуміє осіб, які живуть за рахунок ренти, тобто доходів, що отримують з капіталу, як правило, розміщеного у вигляді банківських вкладів, цінних паперів, доходів від нерухомості, землі, бізнесу, авторських прав тощо. За такого визначення, немає чіткого розподілу між ренти і підприємцем. В свою чергу, другий підхід, розуміє не джерела доходу індивідів, а спосіб їх життя. При чому такий спосіб життя чітко протиставляється способу життя підприємця. Проаналізувавши 200 років практики підприємницької діяльності в понад 30 країнах світу, Т. Пікетті прийшов до висновку, що сучасний світ цілеспрямовано задкує в XIX століття: еліта стрімко багатішає за рахунок спадку, в той час як праця цінується все менше. На думку дослідника, якщо дохідність на капітал перевищуватиме темпи росту економіки, то в державі буде збільшуватися різниця накопиченого багатства і національного доходу. За такої ситуації, без втручання держави у вирішення даної проблематики, років через 20-30 можна буде забути про ліберальні ідеї справедливості й рівності. Адже вся влада не тільки в «молодих» демократіях, але і в «старих» буде зосереджена в руках класу ранти, які успадкували і помножують свої статки подібно до часів «патріархального» капіталізму.

Іншим проявом корупції є патронаж або клієнтелізм. Це явища може проявлятися у різних типах суспільства, незалежно від рівня його розвитку, але найсприятливіші умови виникають у поляризованому, нестабільному інституційному суспільстві. Зокрема, на думку італійського дослідника П. Мауро, корупцію і політичну нестабільність слід розглядати як дві сторони однієї медалі, що ілюструють взаємне посилення різних аспектів інституційної неефективності[13]. Ця неефективність пов'язана з частковою або повною перебудовою політичних інститутів задля реалізації приватних інтересів окремими індивідами або групами індивідів. В свою чергу нестабільна і слаборозвинена економічна система змушує людей зосереджуватися лише на «ситуативних» проблемах, ігноруючи довгострокову перспективу. На думку Ю. Сабанадзе, «різниця у рівнях доходів може бути важливішою, ніж бідність сама по собі, і змушувати до активнішої участі у таких неформальних об'єднаннях, як клани»[8, с. 175]. До створення

клієнтел в умовах поляризованого і інституційно нестабільного середовища прагнуть не тільки представники великого капіталу з метою отримання надприбутку, а й представники середнього і бідного класу. Бідні і маргіналізовані члени суспільства прагнуть увійти в «мережу вирішення проблем» суто з прагматичних міркувань – для вирішення своїх щоденних проблем, що пов'язано з обмеженим доступом до формальних джерел допомоги (чиновників, поліції, судів, органів влади тощо)[10].

Явище «клієнтелізму» передбачає такі відносини, в основі яких лежить взаємовигідний обмін послугами між особами різного статусу і влади, клієнтові, зазвичай, надається протекція в обмін на його лояльність і політичну підтримку. Стійкість клієнтельно-патримоніальних зв'язків зумовлена тим, що вони вигідні обом соціально нерівним сторонам: для патронів ці зв'язки є механізмами впливу, а для клієнтури – формою захисту. Саме це забезпечує збереження елементів клієнтелізму в українській політичній практиці[9, с. 38].

Насправді, проблематика «клієнтелізму» в науці є не новою. Вперше, дане явище розглядалося в межах антропології, а на перетині 50-60 років ХХ століття було запозичене політичною наукою. Спочатку, науковці розглядали «клієнтелізм» як характерну рису лише слаборозвинутих країн, що стоїть на заваді їх модернізації. В свою чергу, практика «патрон-клієнтських» відносин в розвинутих індустріальних демократіях розглядалися як рудимент доіндустріального суспільства або як певний «анклав маргінальності», створених емігрантами першого покоління. Основною тезою на користь такого підходу було те, що «сучасні» суспільства з високим рівнем транспарентності, відкритості у поєднанні з раціональними демократичними інститутами позбавлені «вірусу» клієнтелізму.

Наступна хвиля дослідження феномену «клієнтелізму» набула обертів в 80-х роках ХХ століття з виходом праці Ш. Ейзенштадта і Л. Ронігера[11]. Науковці зосередили свою увагу на зв'язку «патрон-клієнт», як особливому типу відносин, що забезпечує обидві сторони необхідними і бажаними ресурсами, а також дає їм можливість самоідентифікувати себе з певною групою у багатоструктурному суспільстві. Такий підхід підштовхнув наукове товариство до переосмислення «клієнтелізму» як маргінального явища і помістив дану проблематику в центр дослідження соціогуманітарних наук.

Для характеристики патрон-клієнтських зв'язків Ш. Ейзенштадт і Л. Ронігер запропонували наступні підстави:

- 1) структура внутрішніх зв'язків «патрон-клієнт», і зовнішніх - з інституційним середовищем;
- 2) доступність патрон-клієнтських ролей (наявність або відсутність при цьому нормативних або інших бар'єрів);
- 3) умови закріплення ролей (неформальні - за взаємною згодою, формальні – санкціоновані договором/церемоніалом/традиціями);
- 4) зміст відносин «патрон-клієнт», в основні яких лежить інтерес сторін;
- 5) стабільність патрон-клієнтських зв'язків[8, с. 64].

На думку вчених вищезазначених дослідників, патрон-клієнтські відносини, які передусім передбачають особисту залежність сторін породжують певні протиріччя:

- 1) наявність нерівності суб'єктів і владної асиметрії у їх відносинах за умови декларативності солідарності, що проявляється в самоідентифікації, особистому співчутті та двосторонніх обов'язках;
- 2) наявність примусу і добровільного начала у відносинах сторін;
- 3) наявність як формалізованої так і неформалізованої складової в даного типу відносин[11, с. 49].

Дещо доповнила характеристику патрон-клієнтських відносин Ш. Ейзенштадта і Л. Ронігера російська дослідниця С. Барсукова, визначивши наступні риси:

- 1) недобровільність – асиметрія ієрархії, влади і ресурсів суб'єктів взаємовідносин. Примус в межах даного типу відносин має управлінсько-організаційну природу і усвідомлюється учасниками;
- 2) нормованість – чітко визначені форма, умова, терміни взаємних послуг патрона і клієнта;
- 3) патрон-клієнтські відносини є неформальною корекцією формальних правил з

значною залежність від них;

4) висока залежність від визначених «правил гри», оскільки вони передбачають існуючу ієрархію, критерії доступу до ресурсів та обсяг повноважень щодо їх розподілу;

5) жорстке закріплення функцій та обов'язків патрона і клієнта залежно від їх ієрархічного положення сторін. За умови невиконання зобов'язань однією з сторін зв'язок припиняється в існуючій формі;

б) патрон-клієнтські відносини базуються перш за все на вертикальних зв'язках, що формують адміністративний капітал, пов'язаний із здатністю одних акторів регулювати доступ до ресурсів та видів діяльності інших акторів, а не на горизонтальних, що формують соціальний капітал - можливість довіряти оточенню і використовувати його підтримку[1, с. 13-15]. Насправді дуже важко визначити всі риси патрон-клієнтських відносин, адже як зазначив класик головною «характерною рисою патронату є його різноманіття».

Особливість патрон-клієнтських відносин багато в чому залежать від ступеня їх укорінення в системі. Зокрема Ш. Езейнштадт та Р. Ронігер, апелюючи до рівня «укоріненості» таких зв'язків, виділяють три еволюційні форми клієнтелі:

- локальний двосторонній міжперсональний зв'язок (patronage/simple patronage);
- зв'язок патрон-посередник-клієнтела (patron-brokerage);
- організаційне посередництво (organizational brokerage);

На початок XXI століття в Україні переважає саме «організаційне посередництво», що представлене фінансово-політичними групами (через злиття фінансово-промислових груп з політичним істеблішментом), оскільки дана форма є «найбільш близькою до умов сьогодення, оскільки фіксує появу нової риси – принципову несамодостатність патрона, його неспроможність підтвердити авторитет та впливовість іншим способом, окрім забезпечення опосередкованого доступу до більш широких ринків ресурсу»[8, с. 74].

Загалом в Україні, за двадцять шість років незалежності, сформувалося специфічне розуміння «політики» як інструмента розробки, прийняття і реалізації рішень певними групами інтересів в інтересах цих самих груп. Перефразовуючи відоме визначення «політики» Д. Істона, політика в Україні - це владний розподіл цінностей певними групами інтересів в власних інтересах. На думку професора С. Телешуна, політика стала надприбутковим бізнесом, що на перетині XX-XXI століття в Україні надавала можливість отримувати до 300% прибутку. Така ситуація призводить до вкрай небезпечних наслідків. По-перше, мова йде про системне «вкорінення» корупції в життєдіяльність суспільства. За таких умов явище корупції стає не чужорідним тілом, а системоутворюючим елементом державного будівництва і наріжним комнем публічно-партнерських відносин між суспільством та політико-економічною елітою. По-друге, відбувається відчуження громадян, які не є представниками певної фінансово-політичної групи, від прийняття політично важливих рішень та розподілу суспільних ресурсів. За допомогою засобів масової інформації (які в переважній більшості перебувають під контролем фінансово-політичних груп) нав'язується думка про важливу роль фінансово-промислових груп в життєдіяльності суспільства, безальтернативності політичного вибору, неможливості участі у політичному житті суспільства, якщо ти не представник великого бізнесу. Така ситуація провокує створення штучного «віртуального» суспільства, яке вступає в системний конфлікт з реальним громадянським суспільством. По-третє, таке сприйняття «політики» призводить до уповільнення процесу формування інститутів громадянського суспільства, підміняючи їх ерзац-комунікативними технологіями та штучними лобістськими утвореннями, що створенні у вигляді громадських організацій.

Бібліографічний список:

1. Барсукова С.Ю. Нерыночные обмены между российскими домохозяйствами: теория и практика реципрокности. – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – 52 с.

2. Валлерстайн И. Буржуа(зия) как концепция и реальность / И. Валлерстайн // Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн ; пер. с англ. – М. : Логос-Альтера ; ЕССЕ Ното, 2003. – С. 160-181.

3. Глазунов В.В. Демократические и олигархические тенденции в условиях современного политического рынка / В.В. Глазунов // Культурологічний вісник : науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – Вип. 18. – С. 87-93.

4. Закон України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» № 5000 від 21.12.1016 р. – Київ : Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 3, ст. 31.
5. Пикетти Т. Капитал в XXI веке. / Пер. с. англ.: Дунаев А.А. – М.: Ад Маргинем Пресс. – 2015. - 592 с.
6. Рейтерович В. І. Особливості функціонування фінансово-політичних груп інтересів у системі публічної політики // "Державне управління: удосконалення та розвиток", № 5, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=285> (Дата звернення: 10.09.2017).
7. Рейтинг Forbes: 100 найбагатших-2016 // Forbes Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/ratings/4> (Дата звернення: 09.09.2017).
8. Сабанадзе Ю. В. Групи інтересів у перехідних суспільствах: [монографія] / Ю. В. Сабанадзе. – К.: Логос, 2009. – 208 с.
9. Телешун С. О., Рейтерович І. В. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії : монографія / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – Київ-Херсон, 2008. - 151 с.
10. Auyero J. The Logic of Clientelism in Argentina: An Ethnographic Account // Latin American Research Review. – 2001, - №3. – P. 55-81.
11. Eisenstadt S. N., Roniger L. Patrons, clients and friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society. – Cambridge, 1984.
12. Fukuyama F: What is Corruption? // Against Corruption: a collection of essays [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk/government/publications/against-corruption-a-collection-of-essays/against-corruption-a-collection-of-essays> (Дата звернення: 01.09.2017).
13. Mauro P., The Persistence of Corruption and Slow Economic Growth / P. Mauro // IMF Staff Papers. – 2004. – Vol. 51, № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2016/12/30/the-persistence-of-corruption-and-slow-economic-growth-16199> (Дата звернення: 11.09.2017).
14. The party winds down // The Economist [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economist.com/news/international/21698239-across-world-politically-connected-tycoons-are-feeling-squeeze-party-winds?fsrc=scn/fb/te/pe/ed/thepartywindsdown> (Дата звернення: 07.09.2017).

Телешун Я. С. Клиентелизм как составляющая функционирования финансово-промышленных групп

В рамках статті досліджена проблема впливу великого капіталу на публічну політику. Проаналізована проблематика клієнтелизму як в розвинутих демократіях так і в країнах з нестабільною інституціональною середою, в частині і в Україні. Розглянуті основні джерела корупції в сучасному суспільстві. Виділені основні причини трансформації фінансово-промислових груп в фінансово-політичні групи. Визначили основні загрози для суспільства в зв'язі з функціонуванням клієнтел в суспільствах на подібність українського.

Ключевые слова: фінансово-політичні групи, фінансово-промислові групи, великий капітал, клієнтелизм, нестабільна інституціональна середа, патронаж, патрон-клієнтські відносини, рента, рентьє.

Teleshun Y. Clientelism as central component of financial-political groups' functioning

This paper examines the problem of large capital influence on public policy. It was identified and analyzed the problem of clientelism in developed democracy and in States with unstable institutional environment, including Ukraine. The article gives an insight of the main sources of corruption in modern societies. It is proposed the main causes for the transformation of financial and industrial groups into financial-political groups. It is underlined the main modern threats for society which is stipulated clientele functioning in societies like the Ukrainian one.

Keywords: financial and political groups, financial and industrial groups, large capital, clientelism, unstable institutional environment, patronage, patron-client relations, rent, rentier.